

Vilmos László

Az athéni demokrácia

Manapság kevés állam van a világon, amelyik büszkén hirdetné magáról, hogy náluk nincs demokrácia. A mára történelemmé vált Kádár-korszakban „népi” demokráciában éltünk, manapság többen bírálják az éppen kormányzó hatalom demokrácia-értelmezését.

Mielőtt megvizsgálnánk a demokrácia születését az ókori Athénben, érdemes tisztázni néhány alapvető tény.

Az ókorban korántsem volt uralkodó nézet, hogy a demokratikus berendezkedés lenne a legigazságosabb és a leghatékonyabb. A gondolkodók jó része kifejezetten megvetéssel beszélt a tudatlan emberek által irányított közösségekről; a tömegeket könnyen befolyásolhatónak, meggondolatlanok tartották és arra hajlamosnak, hogy egy-egy népszerűség-hajhász vezetőt támogassanak. Gyakran hangoztatják azt a meggyőződésüket, hogy a népuralom szinte törvényszerűen zsarnoksághoz vezet.

Ugyanilyen fontos tisztán látnunk azt is, hogy az athéni állam sok tekintetben jobban hasonlított egy korabeli *polis*hoz – akár még Spártához is –, mint egy mai demokráciához. Tekintsünk át néhány területet, amelyben Athén teljesen megfelelt a korabeli görög államok elveinek. Csak ezután érthetjük meg a ténylegesen demokratikus intézményeket Athénben.

A polis általánosan jellemző vonásai

Az államot alkotó közösség szinte kizárólagosan leszármazási elven nyugodott: fiktív vagy valós mondákat, történeteket alkottak arról, hogy kik milyen módon jöttek az adott területre és szereztek jogot a politikai részvételre.

A politikai közösség egyben szakrális közösség volt: a szertartásokon való részvétel, az anyagi hozzájárulás, az adott istenek tisztelete kötelező elvárás volt; mind családi, mind nagyobb közösségi, mind állami szinten illet aktív szerepet játszani a kultuszokban; (A demokráciában természetesen választották/sorsolták a kultikus szereplők jelentős hányadát, a népgyűlésen szavazták meg a kultuszokra és a templomok építésére, karbantartására szükséges összegeket.)

A polis-közösség alapvető funkciója volt az önvédelem, tehát természetesen mindenki köteles volt katonaként szolgálni a hazáját, azt tekintették igazi polgárnak, aki a harcban is részt vett.

Általában a közösség érdeke felette állott az egyén jogainak; noha a kutatók szívesen beszélnek az egyes görög államok alkotmányairól, ilyen speciális törvényszöveg nem létezett; semmilyen írott dokumentum nem garantálta az egyén gondolat- és vallásszabadságát vagy az emberi méltósághoz való jogot.

Általában tisztelték a tradíciókat, tiszteletben tartották intézményeiket; ritkán került sor „forradalmi” változásokra. Amikor csak lehetett, nem eltöröltek egy hagyományt, hanem bővítették, átalakították. Ez elmondható Athén esetében is.

A későbbi bemutatás szempontjából alapvető annak belátása, hogy a polis általában arisztokratikus/elitista szemléletű volt: a közösség érdekében betöltött bármely tisztségért nem járt fizetség, általánosságban a közösség ügyeit nem „szakemberek” intézték, hanem az arra alkalmasnak ítélt polgárok. (Amikor Periklész idején költségtérítéseket fizetnek, ezt sokan a nép megvesztegetésének tartották.)

A poliszok polgárai büszkén hangoztatták, hogy ők a törvényeiknek engedelmeskednek (Spárta egyik fő büszkesége a „jótörvényűsége” volt); a törvények betartatásán azonban nem örködték jogi képzettségű polgárok.

Mind a görög államok, mind azok polgárai büszkék szabadságukra: az egyén szempontjából ez nem azt jelenti csupán, hogy az illető nem rabszolga, hanem, hogy egy szabad állam – lehetőleg megbecsült – polgára; (csak kevés építész, szobrász, gondolkodó léphetett túl ezen az elven és lehetett „világsztár”).

Most már megpróbálhatjuk elkülöníteni azokat a vonásokat, melyeket már az ókorban az általánostól eltérőnek, demokratikusnak tartottak.

Mit jelent a „demokrácia” szó?

Az összetett szó két eleme *démosz*= köznép; *kratosz*= erő, hatalom

voltaképpen jelentése népuralom, a köznép uralma. Egyáltalán nem lehetünk biztosak abban, hogy ez az elnevezés az új rendszer kialakulásával azonnal megjelent. Eleinte inkább pejoratív (elítélő értelmű) lehetett.

Mikortól beszélhetünk Athénben demokráciáról?

Ez korántsem egyszerű kérdés. Az ókori írók azzal próbálták magyarázni az athéni demokrácia létrejöttét, hogy már nagyon régóta kialakulóban volt. Jellemző példa erre, hogy több szerző már a mitikus Thészeusz királyt is a demokrácia előfutárai közé sorolja, hiszen szinte mindenkit befogadott. Erősíthette ezt benyomást, hogy a Kr. e. 5. században alkotó tragédiaköltők a napi politika szintjén is értelmezhető kérdésekről mutattak be drámai műveket, túlnyomórészt királyok főszereplésével. Sokan Szolón reformjait tekintik kiindulópontnak – bizonyosan tévesen. Szolón nagyon határozottan jelenti ki, hogy nem akart egyenlő jogot adni a „hitványaknak és a derekaknak”.

Mi tette lehetővé, hogy Athénben alakuljon ki a demokrácia?

Szolón tehát – vagy ha akarjuk, a hajdani uralkodók is – kétségtelenül hozzájárultak ahhoz, hogy olyan körülmények alakuljanak ki, melyek lehetővé tették az átmenetet a népuralmi rendszer kialakulásához. A legfontosabb talán, hogy Attikában nem éltek csökkentjogú, alávetett népcsoportok. Vagyis a klasszikus Athénben egy felnőtt férfi lehetett szabad polgár, adófizetésre kötelezett beköltöző (*metoikosz*) vagy rabszolga. (Természetesen bizonyos törvények okán más átmeneti státuszok is létezhettek.) A legtöbb görög államban azonban éltek „öslakosok”, akik nem tartoztak a teljes jogú polgárok közösségébe, alávetett helyzetben éltek: a döntéseknek kötelesek voltak engedelmeskedni, de a döntések meghozatalában még formálisan sem vettek részt. Nyilván Attika lakossága sem volt teljesen homogén, egyik forrásunk például azt állítja, hogy Kleiszthenész reformjai idején (kb. Kr. e. 508) nem vizsgálták alaposan a polgárok jogosultságát az új *phülé*-beosztás kialakításakor.

Szolón intézkedései bizonyosan hozzájárultak ahhoz, hogy megerősödjön egy megélhetést biztosító birtokkal rendelkező paraszti réteg, amely így alkalmassá vált a *hoplita* szolgálatra. Ugyancsak fontos lehetett a vagyoni helyzet alapján kialakított adózási rendszer, amelyet egybekapcsolt a tisztségek betöltésére való alkalmassággal. (Ez a rendszer formálisan a demokráciában is tovább élt.)

Kleiszthenész reformjai

Kleiszthenész egyértelműen a legelőkelőbb athéni nemzetségből származott (Alkmeónidák). Nem feledkezhetünk meg arról, hogy előtte Athénben *türannosz* uralkodott (Hippiasz 527-

510), akit a – Spárta irányította – peloponnészoszi szövetség vett rá a távozásra. Az új rendszer irányításáért arisztokrata csoportok versengtek egymással: az oligarchikus berendezkedés hívei a Spártában honos „jótörvényűségért” (*eunomia*) szálltak síkra. Kleiszthenész valószínűleg mindegyikre nem a „demokrácia” jelszavát hangoztatta, hanem a törvény előtti egyenlőséget (*iszonomia*) és az egyenlő jogot a szóláshoz (*iszégoria*). Nem tudjuk, az ő nevéhez köthető-e a híres cserépszavazás (*osztrakiszmosz*) intézménye. Az eljárás mai szemmel nézve súlyos jogsértés. Az év egy adott népgyűlésén arról szavaztak, tartsanak-e abban az évben ilyen szavazást. Az eredeti cél az volt, hogy senkinek se legyen lehetősége ismét „zsarnokságot” („*türannisz*”) kiépíteni. Ha úgy döntöttek, tartsanak ilyen szavazást, a legtöbb szavazatot kapott athéninek tíz évre el kellett hagyni Attikát, ám vagyonekborzást nem kellett elszenvednie. Azért abszurd ez az eljárás, mert nincs nyilvános vád, nem is tud senki védekezni. A lehetőséget az athéni polgárok, a „*démosz*” 417-ig alkalmazta, maximum 13-14 alkalommal – egyszer sem „zsarnokságra törővel” szemben.

A demokrácia technikai felépítése

Bármely okokból is döntött Kleiszthenész a 10 *phülé* létrehozása mellett, az átalakítás sikeresnek bizonyult. Az új közigazgatási egységek jól látták el feladatukat, különösen az intenzív katonai feladatok idején a sorozásokat, hajóépítéseket, a hajók felszerelését és legénységgel való ellátását. A *phülék* szerint választották, majd sorsolták az 500 fős tanács (*bulé*) tagjait is. A *phülék* „jogegyenlőségét” még azzal is alátámasztották, hogy még az évet is 10 ülésre osztották fel, amelyek során egy-egy *phülé* irányított (*prütaneia*). Ez a tanács, illetve a szolgálatban lévő ötven fős csoport végezte a napi teendőket, fogadta a követségeket, gyorsított ítéleteket hozott, előkészítette a törvényjavaslatokat (ide tartoztak a háborús döntések is: hadüzenet, békekötés, követségek küldése stb.).

A legfőbb döntéshozó szerv azonban a népgyűlés (*ekklészia*) volt. Az athéni demokrácia fejlődése, kiteljesedése (radikalizálódása?) voltaképpen értelmezhető úgy, hogy a népgyűlés egyre több ügyet vont magához illetve az Areioszpagosz ellenőrző és az 500-as tanács szűrő szerepe egyre inkább visszaszorult. Az egész folyamatban nem csupán egyes politikusok ambíciója (pl. Periklész), hanem Attika polgárjoggal rendelkező lakosságának szinte 100 százalékos katonai szerepvállalása is fontos szerepet játszott. A poliszokban azok számítottak „igazi” polgároknak, akik készek és képesek voltak hazájukért harcolni. A hadihajókon szolgáló evezősök, matrózok, tevékeny részesei lettek a partraszállás utáni harcoknak is így jelentősen megnőtt polgári öntudatuk is.

A fejlett athéni demokráciára már kifejezetten jellemző lesz a tisztségek számának szinte követhetetlen mértékű gyarapodása. Eleve minden évben választottak 6000 esküdtbíró, volt kilenc archón és egy archóni írnok, tíz sztratégosz és még számos katonai tisztséget töltöttek be a szárazföldi és tengeri haderónél, kiképzőtiszteket választottak a katonarérett fiatalok (*ephéboszok*) számára; többször tíz felügyelő vigyázta a hatalmas piacot a Peiraieusz (ma Píreusz) kikötőben; volt természetesen 500 tanácstag. Nyilvánvaló, hogy nem létezett mai értelemben vett „szakmai hozzáértés”. Ezen kívül az államot képviselendő számos szertartáshoz választottak papokat és kiséítőket.

Mint említettük, az athéni demokrácia radikalizálódása (kb. 461-től) elsősorban azt jelentette, hogy a népgyűlés egyre több jogkört vont magához a külpolitikában és a gazdasági ügyekben. Például az *ekklészia* előtt hallgatták meg a követeket, vitatták meg a komplikált diplomáciai kérdéseket; mai szemmel nézve nem túl jelentékeny gazdasági ügyekről döntöttek. Mindennek következtében egyre kisebb lett a *Tanács* szűrő- és az Areioszpagosz ellenőrző szerepe. Egy-egy sztratégosznak vagy követnek számolnia kellett azzal is, hogy otthon – akár évekkal később is – elítélhetik egy-egy döntéséért.

Manapság illendő kitérni a nők helyzetére is. Athénben ez nem különbözött lényegesen az általánosan elfogadott görög viszonyoktól. Az asszonyoknak kötelező volt megőrizni hűségüket férjükhöz. A rajtakapott feleségtől férjének el kellett válnia, vagy elveszítette polgárjogát. A férj a rajtakapott férfit büntetlenül megölhette. A házasságtörő „hím” megvetett embernek számított. (Ezért lesznek népszerűek a prostituáltak, *hetérák*.) Egy érdemleges birtokon egy nő nem válhatott fő örökössé: ha nem voltak fivérei vagy azok meghaltak, törvény kötelezte, hogy kijelölt férfiági rokonhoz menjen feleségül. Athénben kifejezetten szigorú rendelkezés szólt arról, hogy a már házas asszonynak el kellett válni, ha örökösnyvé vált, s a jogosult el kívánta venni. A katonaságnál kifejezetten tiltották, hogy a besorozottak mindenféle ürüggyel eltávozzanak. Ha azonban egy katona örökösnyre lett időközben jogosult, kapott eltávozást. A menyasszonnyal hozomány járt, ez pedig némi védelmet jelentett számára: férfirokonai örködtek azon, hogy ne semmizhessék ki. A válás elfogadott volt, a nők megtarthatták hozományukat és a közös szerzemény felét. A házasságot általában a szülők hozták tető alá. A Kr. e. 5. században a szerelem még egyetlen témának számíthatott. A negyedik században már a „polgári élet” természetes velejárójának tekintették. A férj nem volt köteles „elfogadni” a megszületett gyermeket, büntetlenül kitehették.

Athénben nem létezett vallásszabadság, és a bírósági eljárások mai jogász szemmel szinte abszurdnak nevezhetők. A volt tisztviselőket, még a katonai vezetőket is felelősségre vonhatták – sok esetben mondvacsinált ürüggyel. A perek nem voltak mindig korrektek. Az igazságszolgáltatás athéni rendszere a szónoklattan több évszázados virágzását vonta maga után. Egy jó szónok bármikor képes volt meggyőző vád- vagy védőbeszédet alkotni, s a helyzet úgy hozta politikai ügyekben befolyásolni a közvéleményt. Sok jeles szónoktól maradtak ránk beszédek, melyek alapján képet alkothatunk az eljárásokról; egyben meggyőzően bizonyítják, hogy a bíróság egyben a politikai közélet küzdőterévé vált, noha a per tárgyának nem kellett szükségszerűen jelentős horderejűnek lennie.

Mindemellett Athén népszerű helynek számított más államok polgárai szemében: rengeteg beköltöző érkezett annak ellenére, hogy adóztatták őket és ingatlant pedig idegenként nem vásárolhattak. A város fokozatosan az ókori filozófia központjává nőtte ki magát Szókratész dicstelen halála s Anaxagorasz kényszerű távozása ellenére is. Nem csupán Platón alkotott Athénben, hanem Arisztotelész is néhány évig itt tanított. Itt volt Epikurosz kertje, s a sztoicizmus első nagy gondolkodói is Athénben teremtették meg a rendkívül sikeresnek és fejlődőképességük bizonyuló tanrendszer alapjait.

A demokrácia kialakulásának történeti környezete

A kialakuló új rendszer első fontos döntése az ún. ión felkelés támogatása volt (Kr. e. 500). Már Szolón költeményeiben is felbukkan az a gondolat, hogy Athén volt Iónia „őshazája”. Ez a döntés két évtizeden belül gyakorlatilag Athén létét is kockára teszi, de egyben kiindulópontja lesz annak, hogy a demokratikus állam néhány évtizedig a görög világ vezető hatalmává váljon (478-417) és kulturális értelemben – részben Periklés irányításával (451?-429) – az emberi történelem egyik virágkorát élje meg.

A marathóni ütközet idején (490) már kialakulóban volt a demokrácia intézményrendszere, bár valószínű, hogy az egyik archón, a „harcvezető” (*polemarkhosz*) még a legfőbb parancsnok lehetett. 487/86-ban azonban új szabályt vezetnek be: az archónokat sorsolják (természetesen csak a feltételeket teljesítők közül). Az újítás okát nem ismerjük, következményeit azonban igen. Az archónok formálisan az állam legfőbb vezetői maradnak,

de a sorsolás jelentősen csökkenti tekintélyüket, s ez lehetővé teszi, hogy az elvben katonai feladatot ellátó sztratégoszok politikai vezető szerepet is betölthessenek. Mivel a katonai alkalmasságot fontosnak tartották nemcsak választották őket, hanem korlátozás nélkül újraválaszthatóak voltak – ellentétben a tisztségek túlnyomó többségével. (Periklész 446-tól 431-ig egyfolytában sztratégosz volt.) Folyamatosan szinte az összes tisztséget – néhány fontos kivétellel - sorsolással töltötték be.

Néhány év múlva (kb. 484) a régóta kiaknázott laureioni bányában felfedezett ezüst-tellért flotta építésére fordították Themisztoklész ösztönzésére. Xerxész hadjárata idején az athéniaknak el kellett hagyniuk szülőföldjüket (480, 479), s ez a nagy hagyományú Areioszpagosz tanácsának növelhette a szerepét. A déloszi szövetség létrejötte (478) után Themisztoklész egyre több ellenséget szerzett magának, s néhány év múltán száműzik Athénből. Ezután a demokrácia úgynevezett mérsékelt korszaka következik (kb. 474-462) Kimón, a marathóni győző, Miltiadész fia vezetésével. Mindeközben Athén sikeres terjeszkedési politikát folytat, ami Kimón bukásával talán még agresszívabb lett.

Periklész „hatalma”

Formálisan az ókor egyik leghíresebb politikusa nem rendelkezett a sztratégoszi tisztségen túl kiemelt hatalommal. Még az ellenséges források is jó szónoknak tartották, de nem imádozták szerepelni, javaslatait sokszor barátai terjesztették be. Első fontos tevékenysége az állampolgársági törvény volt: ez azt írta elő, hogy egy házasság csak akkor legyen törvényes (vagyis a születendő gyermekek athéni polgárok), ha a feleség athéni polgároktól származik. Később majd Periklésznek könyörögnie kell, hogy nem törvényes viszonyából származó gyermeke polgárjogot kaphasson. 446-ban megvesztegeti a spártai királyt, hogy szabad keze legyen Euboiá lázadásának leverésére. (Ezért néhány kutató – tévesen – „békepártinak” tartotta.) Utána ideológiai offenzívát folytatott, hogy az egész görög világ közösen állítsa helyre a perzsa háború során elpusztított szentélyeket. A poliszok közti összefogás nem következett be, de Athénben megkezdődik az Akropolisz újjáépítése. Periklész majd nem tudja megvédeni neves építész-szobrászát, Pheidiaszt a sikkasztás vádjától, aki Olümpiába távozik, ahol a Zeusz-templom építését irányítja. Manapság illik megemlíteni, hogy az építkezés jó részét a déloszi hadikincstárból fedezték - a korabeli közvélemény egy részének rosszsallása ellenére. Periklész kétségtelenül felelősség terheli a „nagy” peloponnészoszi háború kitöréséért, noha a spártai ultimátumot aligha lehetett elfogadni. Talán nem túlzás azt állítani, hogy a 421-es békével voltaképpen Athén nem járt rosszul, bár az elszenvedett veszteségei hatalmasak voltak (részben a híres „pestis” miatt is 430-429), s a szicíliai expedíció (415-413) vezetett a bukáshoz. Még ma is védhető az az állítás, hogy Periklész (429-ben a járványba halt bele) stratégiája nem okozta Athén vereségét, de maga az egész háború az egész görög világ végzetes meggyengüléséhez, s erkölcsi hanyatlásához vezetett. Periklész hírének nem kis részben az ókor legnagyobb történészeinek, Thuküdidésznek köszönheti, aki igen kedvező képet fest róla, beszédeivel pedig – elsősorban a valóban zseniális „halotti beszéddel” szinte az örökkévalóságban is részesítette.

Az athéni demokrácia kapcsán nem hagyható említetlenül a színház első nagy virágkora. Természetesen a három zseniális alkotó jelenlétét (Aiszkhülosz, Szophoklész, Euripidész) nem lehet a demokrácia érdemének betudni, de ők kétségtelenül szerencsés korban és jó helyen születtek. A színházi előadások Athén vallási életének szerves részévé váltak, a „versenyszerű” előadásokat sok ezren kísérték figyelemmel. Egy idő után a nézőket anyagilag is ösztönözték, a színházból kiléptükkor csekély napidíjat kaptak. Az előadásokat részben a leggazdagabb polgárok finanszírozták (a híres *leiturgia*). Hasonló jelentőségűek voltak a

komédia-előadások is: Arisztophanész bátran gúnyolhatta ki az athéni *démosz* gyengeségeit, még Periklészt sem kímélte (egyszer állítólag ezért megverték).

Demokrácia és „jogállam”

Az athéni demokrácia híres/hírhezt volt arról, hogy polgárai imádtak pereskedni. Az athéniak a döntéshozatalt az egyszerű polgárokra bízta (esküdtbíróságok 50-1500 fős testületekben az ügy súlyosságával arányban). Ez azonban nem a jogalkotás fejlődéséhez vezetett, hanem a perbeszédnek egyre „professzionálisabbak”, illetve sok energiát áldoztak a technikai fejlesztésre: például sorsoló-gépet alkottak, amely beosztotta a tárgyalási napok hajnalán berendelt több ezer (előzetesen kisorsolt) esküdtbíró az egyes tárgyalási helyszínekre. Ezt a gyakorlatot következetesen folytatták, s a polgárok számára nyilvánvalóvá vált, nem csupán és elsősorban alapos jogi képzettséget igényelt, hanem a hallgatóság meggyőzésének képességét. A szofisták elsősorban az érvelés meggyőző erejében bíztak. Egyik híres képviselőjük az athéni Antiphón volt, aki Thuküdidész szerint nem szívesen jelent meg a nyilvánosság előtt, mert a sokaság nem szerette „okossága” miatt (VIII. 68.). Amikor 411-ben, az oligarchikus államcsínyben való részvétele miatt személyesen kellett védekeznie, Thuküdidész szerint minden idők legjobb beszédét tartotta, amikor önmagát kellett védenie; a bíróság ezután halálra ítélte. Antiphón a gyilkossági ügyek első „szakértője” csupán egyike volt a számos híres alkotónak, akik nem helyeselték a demokráciát. Beszédíróként állítólag szívesen alkalmazták a peres felek.

Nem az athéni demokrácia vallotta egyedül, hogy a közösség érdeke a fontos, ezért „emberi jogok” gyakorlatilag nem léteztek. Ebben valamennyi görög állam egyetértett. A szentségtörés például főbenjáró bűnnek számított, Athénben ilyen volt a híres „hermacsonkítók” pere. Mivel az athéni eljárások nagy tömeg és nyilvánosság előtt zajlottak, könnyen az aktuális „tömegpszichózis” áldozata lehetett a józan megfontolás; a leghírhedtebb ilyen eset Szókratész pere volt (399). A vádak - az ifjúság megrontása, nem tiszteli az állam által tisztelt isteneket - nyilvánvalóan megalapozatlanok voltak. A bírák tömegének hangulata döntött a korszakalkotó, hetven éves gondolkodó kivégzéséről.

Mai értelemben tehát nem beszélhetünk a jogtudomány fejlődéséről Athénben. Komoly erőfeszítéseket tettek azonban a technikai feltételek tökéletesítésére. Nem tudjuk pontosan, mikor elmés sorsoló gépet szerkesztettek a megjelent bírák beosztásához; ezzel kiküszöbölték az előzetes befolyásolás lehetőségét. A 4. század folyamán bizonyos perek esetében, ha a vádló nem kapta meg a szavazatok ötödét, száműzetésbe kellett mennie. Ekkorra az ellen is eljárást indítottak, aki a már fennálló törvényekkel ellenkező javaslatot terjesztett a népgyűlés elé.

A Kr. e. 5. század második felére Athén kifejlesztette a demokratikus berendezkedés technikai alapjait, s így egyre több görög államban beszélnek a források demokráciáról és oligarchiáról. Az egyik-másik poliszban folyó belső küzdelmek sok esetben magukkal hozták a „külső” beavatkozást, a vesztes fél pedig száműzetésbe kényszerült. Noha a nagy gondolkodók közül talán csak Arisztotelész hoz fel komoly érveket a demokrácia védelmében, nyilván sok államban voltak hívei az athéni rendszernek. A legfőbb érv a demokráciával szemben az volt az ókorban, hogy megfontolatlan döntéseket hoz a sokaság; ez kétségtelenül igaz, de ilyesmi – sajnos – bármely más berendezkedésben is meggesik.

Zárásul fel kell hívni a figyelmet arra, hogy bár az athéni demokrácia a Kr. e. 5. század folyamán volt a legsikeresebb, de a következő évszázadban is jelentős teljesítményeket tudott felmutatni: még a 338-ban elszenvedett súlyos katonai vereség után is megmaradt politikai és gazdasági súlya. Mintegy két évtizedig még mindenkinek oda kellett figyelnie, mi történik Athénben.

